На початку вересня я відвідав Збаразький район. З головою колгоспу Тихоновичем пішли в поля. Був золотий день — сріблiло бабине літо. Вже викопали картоплю й бралися за буряки. Ширяв, розпросторюючись, дух осені, але земля не відпочивала: вже зеленіла рання озимина. На житньому паросткові висіла велика крапля роси. Її важко було втримувати — здавалося ось-ось він зламається. Та крапля розгойдувалася, розгойдувалася та скапнула. Паросток стріпнувся, мовби оглянувся, і випростався...

Постоявши, ми рушили далі. Згадували минулі багаті, але з грозами, із холодними зливами жнива.

Під вечір вмовкли трактори й косарки — звалили конюшину, другий укіс,— і обізвалися цвіркуни-ковалики. Ми прилягли на покосах.

Перед нами, серед густих дерев, яких ще не торкнулася прощальна краса осені, видніло в долині село, ліворуч темнів ліс, на обрії вгадувалися Кременецькі гори. Цвіли тихі небеса, навколо в синій імлі розлягалися горбасті поля.

Над селом — скло і бетон — височіла нова школа.

На косогорі біліли довгі ряди фермських будівель, блищала башта водогону. Віддалік, як заводські корпуси, стояли із великими, на два поверхи, вікнами майстерні. В садах проглядалися черепичні й цинкові дахи.

— Цю школу,— обізвався знову Тихонович, він милувався нею: вона йому була дорога,— ми ставили цілими поколіннями...

І розповів про сільську школу і про Настю:

— Наша школа стоїть на кутку з чудернацькою назвою — Букви. Там і досі живе Настя, яку теж усі називають Буквою.

Її чоловік служив у лейб-гвардійському Волинському полку. Зовсім неписьменний був. Коли подавалася команда: "До зброї!" — він хапав свою гвинтівку з козлів, вгадуючи її не по номеру, а по зеленій ниточці, прив’язаній до кульки затвора. Цей солдат провоював першу світову і дійшов до революції. Полк стояв у Петрограді. Напередодні скинення царя волинцям видали по двісті патронів і вивели з казарм: не спати — готовність номер один! Солдати розіклали багаття. Передавалося від гурту до гурту: "В народ не стріляти!" Дочекалися ранку. На коні в’їхав командир полку й подав команду: "Шикуйсь!" Солдати сиділи над пригаслими багаттями. Полковник розмахнувся нагаєм і вперіщив крайнього, нагай закрутився навколо шиї — Буква вхопився руками за той арканистий зашморг, підвівся і рвонув нагая до себе, стягнувши полковника із сідла. Наче подав сигнал: хлопці, пішли! І солдати пішли, піднявши гвинтівки й тримаючи їх упоперек над своїми головами. Пішли на вулицю, на майдан. А там вирувало: "Хліба! Миру!"

Потім був штурм Зимового палацу.

З гвинтівкою із зеленою ниткою на кульці затвора Буква повернувся в село. Тут, де ми лежимо, він ділив панську землю, а он із того лісу, теж колись панського, возив звалені дуби на школу. За ним — борозною й за волом бігав синок-підліток, і батько казав йому, радіючи, що скоро він вчитиметься, адже в кожному селі повинна бути школа. Дивився, показував синові на Крем’янецькі гори,— за ними Острог, куди подати рукою; звідти пішли перші друковані книги нашого народу, та не нам до рук.

Різали дуби, як у село вступили гетьманці. Вони розстріляли Букву на місці. Настя несла його селом і приказувала: "В нашому роду старих чоловіків нема — вони гинуть на війнах або їх убивають за правду..." Син ступав по її слідах.

Потім вступили в село білополяки. Ні землі, ні освіти.

Як жили Букви! Вдова і сирота. Відробляли за коня, що виорав, що зволочив... Одружився хлопець рано, вдові радість: дочекалася молодого господаря.

Звалені дуби на школу не пропали: громада мусила їх відкупити, заплативши й за самоуправство, і серед села виросла будівля на два ходи — но один бік трактир, а по другий — поліцейський постерунок.

У Букви народилася дівчинка, і вдовиний син почав вести мову, що в кожному селі повинна бути школа: не забував про батька. У їхню замоховілу, з обсмиканою стріхою хату збиралися на вечорниці. Хата гула про волю, говорили про рівність і братерство. Хата дивилася вікнами на схід. Настя виходила за ворота, стерегла вечорниці од поліції. Одного вечора їй затулили рота долонями, щоб не встигла крикнути, а молодого Букву погнали...

Він став Тисячним — такий був його арештантський номер. Сидів у Дубенській рогатці, в’язниці, яку обмивала з усіх боків, як острівець, Іква. Щоранку вартовий або дозорець кричав на перекличці: "Тисячний!" — і, цокнувши шпорою, наближався до нього. "Ах, це ти, тисячний комуніста? — перепитував, скидаючи рукавичку. Не розмахувався, щоб ударити: просто давав у зуби щигля. Раз — і вибивав зуба.— Тобі кортіло землі, школи? Ну Тисячний, я вже потурбуюся, щоб, вийшовши звідси, ти не проводив червоної агітації, щоб і не шепелявив!"

Тільки за те, що комуніст, пілсудчики давали шість років, а йому згодом додали ще п’ятнадцять. Він не повернувся, і Настя казала: "За що мені така кара? Котре з моїх на черзі, кого оплакувати?"

Вона ввійшла в роботу, як у землю, і сама стала чорна, як земля. Нажинала на чужому полі копи жита, що ними можна застелити увесь простір від обрію і до обрію, але хліб рідко бачила; надоювала молока на

чужих обійстях цілі озера, та молоком і не закропилася. Інколи в неділю сідала на поріг, і не могла її звеселити онука, яка збирала в хустину кленові листки й мовби простувала з книжками до школи а чи вдавала, що пише, дряпаючи патичком на стежці.

Настя рознеміла, коли зламався кордон. Мені йшов сьомий рік, і я все пам’ятаю: люди виходили на шляхи, назустріч воїнам із червоними зорями.

Поділили землю, а трактир і поліцейський постерунок переробили на тимчасову школу. Зранку вчилися малі, а ввечері — дорослі. Тоді Настя просила свою онуку, яка вже ходила на вулицю й училася з дорослими: "Вчися, доню, прочитай книги, які пани ховали від народу, бо в тих книгах записані усі наші права й закони. Твій дід і твій батько наклали за це своїми головами".

Село ожило. Вперше на наших спільних полях виросли хліба, яких старі люди й не пам’ятали. І на ті недозрілі хліба посипалися фашистські бомби. Залягла окупація. Але недарма люди кажуть: землею і водою будемо битися, враже, з тобою. Фашисти цупили, що могли: хліб — до останньої зернини, м’ясо — до останнього півня. Ходили облавами, ловили й вивозили живі душі у фатерлянд. Не те що різні копалини — наш чорнозем замикали у вагони й перли собі. Село спливало кров’ю. Та не лише люди, а, здавалося, земля, ліс, річки пішли в партизани. Пішла в загін і Настина внука. А Настя і не ховалася: спалили хату — вирила на попелищі землянку. Пригадую: заскочили поліцай і староста, вивели її з землянки: "Де внука?" — "Або я знаю". Староста: "Скрутимо руки, закинемо на голову спідницю..." — "Тьху на твою голову!" — плюнула вона на нього. Коло лісу пакнув постріл, і вона плюнула старості вслід, бо він побіг, пригнувшись. То стріляли партизани.

Онука з’явилася, коли вже переходив фронт. Була у військовому, з автоматом за плечима, а на руках — сповиток. Настя усе збагнула без слів і прийняла партизанського сина. Онука рушила за своєю частиною — на захід.

Я не раз приносив у землянку молоко й не раз чув, як Настя заколисувала правнука: "Як не стояти за рідну землю, коли так її любиш? А як же її не любити, коли наша земля така прекрасна..."

Мати цього хлопчика теж не повернулася. А він виріс, щоб дати новий гін родові Буков.

Ось який він, той куток, де стоїть наша школа. Хіба основу її не підпирають своїми плечима ті, хто йшов у революцію, хто бився з інтервентами, хто переміг фашизм?

От я вам і розповів про нашу школу. Жаль, що ви не були на відкритті. Урочиста лінійка, оркестр, квіти. Порядна школа, як і має бути в порядному селі. Прийшла і Настя. Всі її побачили — вела за руки праправнуку з великим білим бантом у білявих косах. Ми просили її на поміст, у президію, але вона відступила до шкільних дверей, повісила над ними пучечок колосків і кетяг калини і вернулася до своєї школярочки, худенька, чіпка, в білій хустині й темній спідниці, вигаптуваній білим.

Тихонович замовк. Пахли покоси — добре пахло землею і небом. У вечоровому тумані синіли горби, поля — книга буття, її гортав вітер і читали зорі.